

Het woordenboek herzien. Over J.M. Hoogvliet, *Le lexique simplifié* (1903)

Door Jan Noordegraaf

Hij sprak met grooten eerbied over Dr. Hoogvliet, den linguïst.

Frederik van Eeden over J.A. Dèr Mouw, 1918

1. Inleiding

J.M. Hoogvliet (1860-1924), van origine classicus en vanaf 1903 privatdocent Scandinavische talen in Utrecht, was een algemeen linguïst en polyglot die in de laatste decennia van de twintigste eeuw vooral bekend is geworden door de aandacht die men in de taalkundige literatuur toentertijd besteed heeft aan zijn observaties inzake partikels. Hoogvliets beschouwingen over deze ‘invoegselwoordjes’ (Hulshof 1980), de ‘smeermiddelen van de taal’ (Van der Wouden 1999), zijn te vinden in zijn *Lingua. Een beknopt leer- en handboek van Algemene en Nederlandsche taalkennis, meer bepaaldelijk bestemd voor leeraren en onderwijzenden in moderne en oude talen* uit 1903 (zie ook Hoogvliet 1895). De leidende gedachte bij het schrijven van dat boek is onder meer deze uitspraak geweest: ‘Voor de algemene wetenschappelijke vorming van een taalleeraar heeft *Universeele spraakleer* een veel grootere waarde dan de *speciale grammatika* van Grieksch of Latijn’ (1903: xxii). Als linguïst werkte Hoogvliet dan ook niet binnen het kader van de historisch-vergelijkende taalkunde, die het laatste kwart van de negentiende eeuw zo sterk heeft gedomineerd. In 1900 noteerde hij dat naar zijn mening ook de niet-historische taalstudie wetenschappelijk was (cf. *De eerste maanden Fransch volgens normale methode*, p. xi). J.B. Drewes (1907-1994), later redacteur van het bekende woordenboek Koenen, poneerde dan ook in de eerste stelling bij zijn proefschrift (1946) dat Hoogvliet al vóór Ferdinand de Saussure (1857-1913) het onderscheid tussen synchronie en diachronie uiteen had gezet. In zijn colleges algemene taalwetenschap aan de Vrije Universiteit had de eminente classicus, linguïst en filosoof H.J. Pos (1898-1955) in de jaren twintig al een verband gelegd tussen Hoogvliet en Saussure, terwijl hij in 1934 sprak over Hoogvliets ‘met meesterschap’ geanalyseerde partikelproblematiek.

Diverse andere aspecten van Hoogvliets ideeën zijn al in 1900 door de filosoof en classicus Johan Andreas Dèr Mouw (1863-1919) aan de orde gesteld in zijn 128 pagina’s tellende brochure *Dr. Hoogvliet’s opvatting van taalstudie en methode van taalonderwijs* (cf. Kraak 1972). Over ‘taalkunde en taalonderwijs volgens Hoogvliet’ schreef de Leidse linguïst Sjef Barbiers in 1994 een instructief artikel.

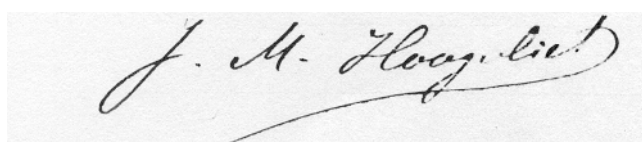
Bij deze gelegenheid wil ik kort een onderwerp aan de orde stellen dat in de Hoogvlietliteratuur nog maar weinig onder de aandacht is geweest, namelijk Hoogvliets visie op het woordenboek. Ik doe dat aan de hand van een qua omvang bescheiden publicatie van zijn hand uit 1903, *Le lexique simplifié (Dictionnaire de l’enfance)*, dat als verklarende ondertitel mee kreeg: ‘Beknopt woordenboekje van de voornaamste Fransche stamwoorden, bepaaldelijk voor kinderlektuur’. Voor de volledigheid vermeld ik nog dat Hoogvliet in 1897 een mo-akte Frans had behaald. Om de positie van Hoogvliet als lexicograaf te verduidelijken stel ik ook nog een tweede woordenboek aan de orde, te weten zijn *Dutch dictionary* uit 1908.

Het alfabetische opgezette Frans-Nederlandse *lexique simplifié* telt 89 bladzijden en wordt ingeleid door een voorrede ‘aan de onderwijzenden gericht’ (v-x) en een aantal voor de leerlingen bestemde ‘aanwijzingen’ voor het gebruik (x-xiii). Er zijn twee aanhangsels: het

eerste geeft een lijst van de voorvoegsels ‘waarmee in het Fransch nieuwe woorden worden gevormd’ (86-87); het tweede is een lijst van dito achtervoegsels (87-89).

J.M. Hoogvliet omstreeks 1903

2. Uit de ‘Voorrede’

In de ‘Voorrede, aan de onderwijzenden gericht’ (1903b: v-x) vinden we een uiteenzetting over de vraag hoe woordenboeken in principe dienen te zijn opgezet. Hoogvliet kiest duidelijk positie: ‘Bij een volmaakt onberispelijke inrichting van taalonderwijs en taalstudie zouden naar mijn persoonlijke overtuiging de zoogenaamde *woordenboeken*, zooals we die nu kennen, moeten vervallen’ (1903b: v). Het woordenboek dient vervangen te worden door drie andere boeken. Dat zijn achtereenvolgens:

1. *le répertoire grammatical*, oftewel ‘het spraakkunstige woordenstel’, dat zo’n 300 tot 400 woorden bevat, te weten interjecties, conjuncties, preposities, pronomina, numeralia en verder alle woorden die niets anders uitdrukken ‘dan een verhouding van plaats, tijd, van aantal van hoegrootheid enz. enz.’. Dit *répertoire* is de ‘gereedschapskist’ van de taal en bevat de werktuigen die de taal geen ogenblik missen kan (cf. Tam 1903: 507). Een alfabetische volgorde is hier niet aan de orde. Kennis van het *répertoire* is voor de leerlingen van groot belang.

2. *le lexique essentiel* is het ‘vereenvoudigde gezuiverde woordenboek’. Het bevat de verba, de adjectiva en die adverbia waarvan de betekenis tot die van verba of adjectiva nadert. Van de substantiva zijn er maar enkele die een plaats in het *lexique essentiel* verdienen. Hoogvliet geeft daarvan drie categorieën: woorden met een zeer algemene betekenis, abstracta, en enkele woorden die op een ruim gebied overdrachtelijk kunnen worden toegepast. De alfabetische volgorde van de woorden spreekt hier vanzelf. Het *lexique essentiel* komt in belangrijkheid

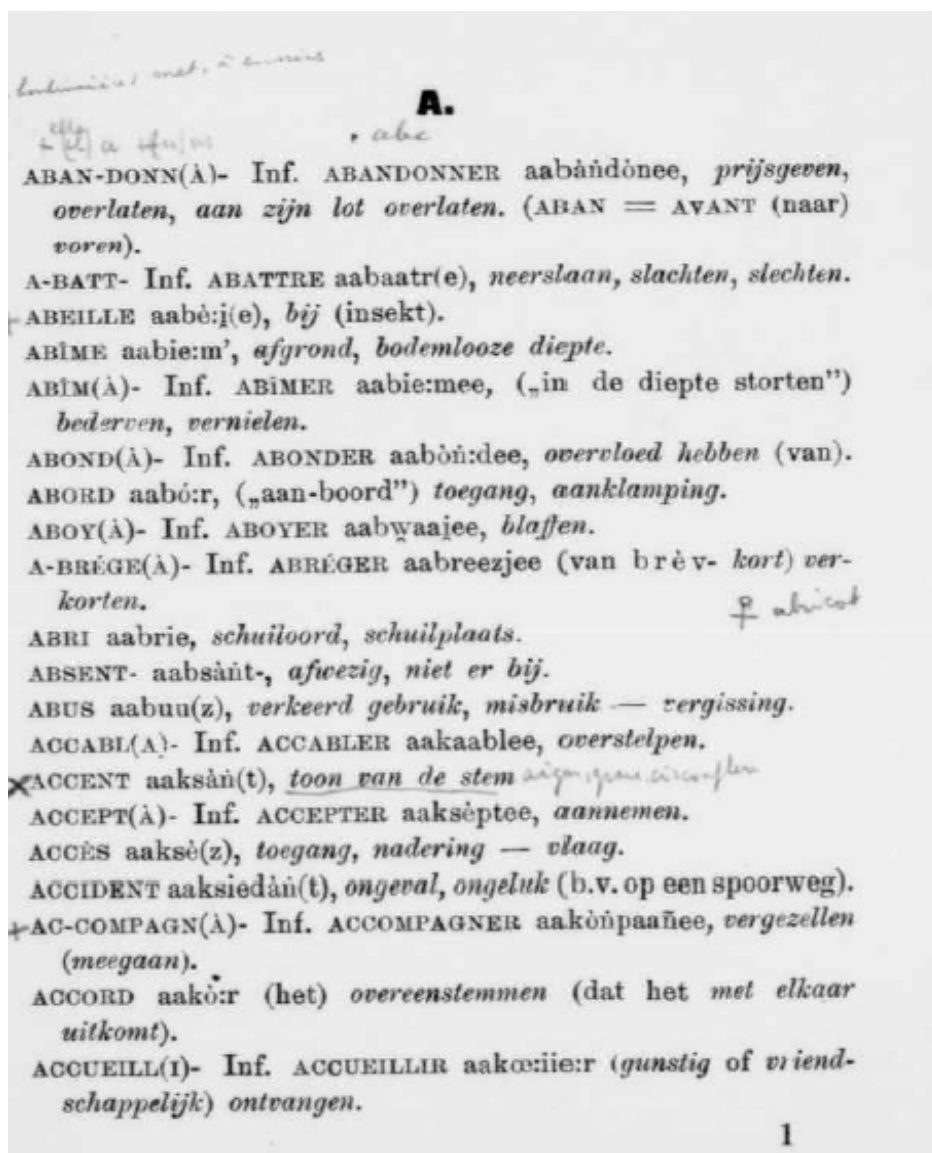
direct na het répertoire. De leerlingen dienen na het derde leerjaar de hoofdzaken ervan te beheersen.

3. *l'encyclopédie abrégée*, 'het encyclopédiesch handboek', bevat de substantiva met uitzondering van die 'weinig speciale' die onder 2 zijn beschreven. Het aantal van deze woorden is 'ontzaglijk groot, zelfs in zekere zin ontelbaar' (denk aan nieuwvorming of ontlening aan andere talen). 'De encyclopédie is niets meer of minder dan een zeer verkorte edicie van een *Consersationslexicon* of *Encyclopaedia Brittanica*' (1903b: vii). De wijze van behandeling is geheel praktisch, aldus Hoogvliet. Voor de leerlingen komt deze encyclopedie pas na het derde leerjaar langzaam op de voorgrond. De volledige inhoud ervan wordt door de meeste mensen echter nooit verworven.

Hoogvliet (1903b: ix) vat dan 'zeer in 't kort' samen: de drie verschillende gedeelten hebben betrekking op

- I. werk- en meetmiddelen van de menselijke geest
- II. elementen van het leven en de bevindingen van de mens
- III. bestanddelen van de wereld buiten de mens.

Deze drie heterogene elementen vragen volgens Hoogvliet om drie totaal verschillende wijzen van behandeling. Woordenboekmakers die naar een uniform systeem streven, doen dat dus tevergeefs. De eerste bladzijde van het *Lexique* staat hieronder.

3. Commentaar

In een korte aankondiging in het *Christelijk Schoolblad* van 6 februari 1903 wordt verteld dat in het *Lexique* de uitspraak ‘in eene soort van fonetisch schrift’ weergegeven wordt. De recensent noteert kort en bondig: ‘Ter wille van den auteur en den uitgever hopen we gaarne, dat deze uitgave den gewenschten bijval vinden zal, doch wij betwijfelen het zeer. We kunnen nauwelijks iets anders verwachten in den geest der leerlingen, dan verwarring. Men moet de geschreven taal maar op ééne wijze afbeelden. Goed bedoeld is de opzet dezer methode, doch ze is onpraktisch en ook lang niet eenvoudig’.

Een uitvoeriger commentaar op *Le lexique simplifié* verscheen in april 1903 in het blad *School en leven, weekblad voor opvoeding en onderwijs in school en huisgezin*. Deze bijdrage was van de hand van A.J.C. Tam, een docent Frans en Engels van wie Simon Vestdijk ooit les heeft gehad op de hbs in Harlingen. De aankondiging door Tam is vrij positief getoonzet: ‘Ik geloof werkelijk, dat deze wijze van doen veel ontwikkelend denken in de plaats stelt voor een werktuiglijk gedoe en kan het dan ook geheel eens zijn met den schrijver, als hij onder de voordeelen, die zijn woordenboekje aanbiedt, ook noemt: “Het leert hem *denken* door hem te dwingen steeds dezelfde *grondbeginselen* op de woorden en woordvormen toe te passen. Het leert hem *zuinig huishouden* naar de geest door hem in staat te stellen uit een *kleine* hoeveelheid *feiten* een groot aantal gevolgtrekkingen te maken”. Dat lijkt mij van alle voordelen het grootste’. Het ‘zuinig huishouden naar de geest’ heeft ongetwijfeld te maken met Hoogvliets mentalistisch uitgangspunt in de door hem voorgestane universele grammatica. Of Tam ooit in de praktijk met de methode-Hoogvliet heeft gewerkt, heb ik nog niet kunnen nagaan.

4. Hoogvliets tweede woordenboek: de ‘Dutch dictionary’ (1908)

Enkele jaren daarna publiceerde Hoogvliet nog een lexicon, en wel een Nederlands-Engels woordenboekje dat hij toevoegde aan de zevende, grondig herziene en uitgebreide editie van zijn *Elements of Dutch* uit 1908. Het is opgezet in de lijn van het Franse *Lexique*. Deze ‘Dutch dictionary’ (pp. 293-335) bevat ‘*all the principal root-words of the language*’ (mijn cursivering). Onder ‘wortelwoorden’ verstaat men, zoals bekend, niet-samengestelde of afgeleide woorden waarvan resp. waarmee andere woorden door afleiding of samenstelling zijn gevormd of kunnen worden gevormd. Bij Hoogvliet zijn het er zo’n 2400.

De beknoptheid van deze *Dictionary* wordt als volgt toegelicht: ‘Our extreme shortness has been attained by not admitting the following classes or categories of words:

1°. *pronouns, pronominal adverbs, adverbs of space, time, number, etc., prepositions, numerals, conjunctions, interjections* (they must have been learnt beforehand from the *grammatical* part of this work),

2°. *words derived* from other words or *composed* of two words (they must be *interpreted* from the signification of their *constituent parts*),

(In *Elements* stelt Hoogvliet de prefixen en de suffixen van het Nederlands aan de orde. Uitgaande van de ‘root-words’ kunnen aan de hand van een beperkt aantal voor- en achtervoegsels honderdduizenden nieuwe woorden gevormd worden. De term ‘productiviteit’ wordt door Hoogvliet nog niet gebruikt).

3°. *words which have a very striking resemblance* to English words of the same meaning (they will interpret themselves),

4°. names of (*not extremely wellknown sorts of*) animals, plants, machines, ustensiles or other objects (their English equivalent is to be found (as far as *our own reading-pieces* are concerned) *at the bottom of the page of their occurrence*. In the reading of *other books* their meaning must be either *guessed* (or *neglected*) or *found* by consulting an ordinary dictionary).’ Zo is het voor de leerlingen mogelijk om alle literaire teksten die in het boek opgenomen zijn, te lezen zonder gebruik te maken van een gewoon woordenboek (1908: 133).

De beginpagina van de *Dictionary* ziet er als volgt uit:

294

A.

aak, flatbottomed boat.
aan-ge-naam, agreeable.
aal, eel.
aap, ape, monkey.
aar, ear of corn.
aard, nature, quality, bent, genius, humor, temper.
aarde, earth, world, soil, ground.
aardig, quaint, handsome, genteel, pretty, pleasant, spiritual, curious.
aars, arse.
aas, bait, lure, decoy, carrion, carcass—ace (at game).
acht, heed, care.
adder, viper.
adel, nobility, nobles, gentry, nobleness.
adem, breath, puff.
ader, vein.
a(u)gurk, gherkin.
ahorn, maple-tree.
ajuin, onion.
akelig, dreary, dull, gloomy, sad, dismal, sullen, sorry.
aker, pail, bucket.
akker, field.
alsem, wormwood.
ambacht, trade, handicraft, profession, function.
amt, charge, employment, office, post, place, duty—jurisdiction, bailiwick.
angst, anguish, anxiety, dread, agony, pangs, trance.
antwoord, answer.

áppel, apple, (*appel*, appeal).
arbeid, work, toil, piece of work, occupation, business, labor, workmanship, pains, fatigue—fermentation.
arend, eagle.
arg-, harm-, malicious-.
arm, arm, branch, handle.
arm, poor, indigent, needy, necessitous.
arts, physician, doctor.
as ¹, axle-tree, axis, axle, spindle, beam.
as ², ashes.
ave-rechts, wrong side outward, the wrong way.
avond, evening, eve, night.
azijn, vinegar.

B.

baai ¹, cove, bay.
baai ², baize, (flanel).
baak, buoy, beacon, light, lighthouse, phare, pharos, model, pattern, guide.
baal, bale, pack, bag.
baan, path, career, way, road, slide—ropeyard, ropery—orbit—breadth.
baar ¹, wave, billow.
baar ², ingot—litter, bier.
baard, beard, whiskers—wattle, gills, fins, feather (of a quill), awn—bit (of a key).
baars, perch.
baas, master, head.
baat, profit, gain, advantage.

5. Over wortelwoorden gesproken

Hoogvliets term ‘root-word’ is een vertaling van ‘wortelwoord’. Maar zijn woordenboek uit 1908 is niet het eerste woordenboek waarin dergelijke woorden vermeld staan. Wie in het WNT het lemma ‘wortelwoord’ doorneemt, vindt er onder meer een woordenboek vermeld waarin Nederlandse wortelwoorden zijn opgenomen, te weten het werk van Johanna Corleva (1698-1752), *De Schat der Nederduitsche Wortel-woorden, Nevens der zelve Afkomstigen, Waar in alle de Oorspronkelyke Woorden van de gantsche Taal nauwkeurig Onderscheiden zyn, en de Spruit- en te Zamengestelde Woorden tot haar oorsprong overgebracht worden. Alles volgens 't A.B.C. Geschikt. Met de F[r]ansche taal*. Dit boek uit 1741 heeft ook een Franse ondertitel: *Le Trésor des Mots Originaux, de la Langue Flamande, Avec Leurs Derivés. Dans lequel tous les mots Originaux de cette Language, sont exactement Distingués & les Dérivés & Composés réduits à leurs Racines. Le tout selon l'ordre de l'Alphabet*. Elly van Brakel heeft er in *Trefwoord* 2010 een artikel aan gewijd. Of Hoogvliet ooit het werk van Corleva bestudeerd heeft, is niet bekend.

Volgens Corleva heeft de Nederlandse taal een kern van zo'n 3000 grond- of wortelwoorden die opgesomd kunnen worden in zo'n zestig pagina's. Wie weet hoe de regels van samenstelling en afleiding te hanteren, kan zich het Nederlands zonder al te veel moeite eigen maken. ‘De lichtheit dezer Leere die wy voorstellen’, aldus Corleva in haar ‘Voorreden’, betekent ‘dat men de gantsche Nederduitsche Taal, bestaande uit zoo veel duizend Woorden, door middel van een klein getal kan leeren, zonder buiten deze Taal te treden’.

Het is bekend dat Johanna Corleva geïnspireerd was door de vermaarde zeventiende-eeuwse Franse *Grammaire générale et raisonnée* uit 1660 (cf. van der Wal & Noordegraaf 2020: 230-236). In het kader van deze door ‘de Heeren van Port-Royal’ geschreven en door Corleva anno 1740 in het Nederlands vertaalde algemene grammatica, zijn er allerlei taalleerboeken gepubliceerd. Een parallel met Hoogvliets universele grammatica *Lingua* uit 1903 en het door hem in zijn taalleerboeken nagestreefde ‘zuinig huishouden naar de geest’ ligt voor de hand. En een onderlinge vergelijking van de door Corleva en Hoogvliet opgenomen wortelwoorden zou wellicht interessante lexicografische bevindingen op kunnen leveren.

Beknopte literatuurlijst

Barbiers, Sjef. 1994. ‘Taalkunde en taalonderwijs volgens Hoogvliet’. *Forum der Letteren* 35, 209-223.

Brakel, Elly van. 2010. “‘Van een gantsch Nieuwe Wyze ...’”. Over *De Schat der Nederduitsche Wortel-woorden* (Corleva 1741). *Trefwoord* 2010, 16 pp.

Hoogvliet, J.M. 1895. *Grondbeginselen der algemeene of univerzele spraakleer. Bestemd om als grondslag te dienen voor de wetenschappelijke studie van doode en levende, Indo-europeesche en niet-Indo-europeesche talen*. Brochure. Wageningen: s.e.

Hoogvliet, J.M. 1900. *De eerste maanden Fransch volgens normale methode*. Amsterdam: S.L. van Looy.

Hoogvliet, J.M. 1903a. *Lingua. Een beknopt leer- en handboek van Algemeene en Nederlandsche taalkennis, meer bepaaldelijk bestemd voor leeraren en onderwijzenden in moderne en oude talen*. Amsterdam: S.L. van Looy.

Hoogvliet, J.M. 1903b. *Le lexique simplifié (Dictionnaire de l'enfance.) Beknopt woordenboekje van de voornaamste Fransche stamwoorden, bepaaldelijk voor kinderlektuur*. Amsterdam: S.L. van Looy.

Hoogvliet, J.M. 1908. *Elements of Dutch*. Seventh edition (in which the simplified spelling system has been adopted). Thoroughly revised and enlarged with phonetical texts, reading pieces with translations, an anthology, a dictionary, etc. Den Haag: Nijhoff.

Hulshof, H. 1980. 'De zgn. invoegselwoordjes van Hoogvliet'. *Glott. Leids taalkundig bulletin* 3, 171-181.

Hulshof, H. 1987. 'Geef de boeken dan nu toch maar 'es even hier'. *Forum der Letteren* 28, 85-89.

Kraak, A. 1972. 'Dèr Mouw over Hoogvliets opvatting van taalstudie en methode van taalonderwijs'. *Spektator* 1, 441-443.

Noordegraaf, Jan. 1987. *Dèr Mouw contra Hoogvliet. Universele grammatika anno 1903*. Schiedam: Huis te Riviere Pers. (Ook online te raadplegen).

Noordegraaf, Jan. 1989. 'Een tegendraads taalkundige. J.M. Hoogvliet en de Maatschappij'. *Nieuw Letterkundig Magazijn* 7, no. 2, 32-34 (2 kol.). (Herdrukt in *Voorlopig verleden. Taalkundige plaatsbepalingen 1797-1960* door Jan Noordegraaf. Münster: Nodus Publikationen 1997, 125-132).

Noordegraaf, Jan, 1996. 'General Grammar in the Netherlands, 1670-1900'. In: *Sprachtheorien der Neuzeit II. Von der Grammaire de Port-Royal (1660) zur Konstitution moderner linguistischer Disziplinen*. (= *Geschichte der Sprachtheorie*. Band 5.). Hrsg. v. Peter Schmitter. Tübingen: Gunter Narr 1996, 94-121.

Noordegraaf, Jan. 2000. 'Gabelentz en Hoogvliet over partikels'. In: Jan Noordegraaf, *Van Hemsterhuis tot Stutterheim: over wetenschapsgeschiedenis*. Münster: Nodus Publikationen, 198-201.

Noordegraaf, Jan. 2001. 'The man who knew too much J.M. Hoogvliet as a teacher and theoretician of language'. In: *Reflections on language and language learning. In honour of Arthur van Essen*. Ed. by Marcel Bax & Jan-Wouter Zwart. Amsterdam [etc.]: Benjamins, 21-33.

Rombouts, J. 1983. 'Afwijkende visies op de 'bijwoorden': Hoogvliet, De Groot en Roose over schakeringspartikels'. In: *Een spyeghel voor G. Jo Steenbergen. Huldealbum aangeboden bij zijn emeritaat*. Onder redactie van Fr. Daems & L. Goossens. Leuven & Amersfoort: Acco, 263-275.

Salverda, Reinier. 2000. 'Taalwetenschap in Nederland rond 1900: een kritische herwaardering'. *Nederlandse taalkunde* 5, 1-23.

Tam, A.J.C. 1903. 'Boekaankondiging'. *School en leven, weekblad voor opvoeding en onderwijs in school en huisgezin* 4, (1902-1903), no. 32, 506-510.

Wal, Marijke van der & Jan Noordegraaf. 2020. 'The mysterious role of women in Dutch language history'. *Women in the History of Linguistics*. Ed. by Wendy Ayres-Bennett & Helena Sanson. Oxford: OUP, 219-244.

Wouden, Ton van der. 1999. 'Smeermiddelen van de taal. Partikels in het Nederlands'. *Onze Taal* 68: 11, 292-295.